

кемлеўге қосқан үлесі үлкен.

Ж.Қайырбаев баслауыш класс оқышыларына арналған бір қатар илимий-методикалық мийнеттер, сабақшылардың авторы. Атап айтқанда, 1961-жылдан бастап А.Есемуратов, П.Палъаниязова менен бирге 1-классқа арналған «Әлиппе»ни жазды, «Сауат ашыу», «Жазыу үлгиси», И.Муятдинов, Ү.Әбдиреймов менен бирге 1-класс үшін «Хәриплик» китабын, «Хәрипликке жазыу үлгисин» (№1, №2, №3-китапша) (1986), 1-класс үшін «Хәрипликтің жолдасы» китабы (1987), VII-VIII-классларда «Ұатан әдебияты» сабақшылары, «Биринши класста сауат ашыу методикасының қысқаша очерки» (1972) монографиясы, «Жазыу үлгиси бойынша жазыу сабақшылары» (1972), 1990-жылы К.Мырзабаев пенен авторлықта «Хат таныу» (төрт жыллық баслауыш мектептің 1-класы үшін сабақшы) мийнеттери жарық көрди. Устаз-алым балалар шайыры сыпатында да дәретиушилик пенен шұғылланған. Оған шайырдың «Жумбақ-ақыл ойыны» (1975), «Ойлан, табайық» (1980), «Ойлан, излен, тап» (1983), «Қәне ким тапқыш?» (1990), «Жумбак сизден, жууап сизден» (1997), «Сен кимнің қызысаң?» (1996) сыяқлы гүрринлер хәм косықлар топламлары дәлил бола алады.

Ж.Қайырбаев қарақалпақ мектептеринің баслауыш класс муғаллимтери хәм педагогикалық училищелердің (колледж) студенттери (оқыушылары) үшін бағдарламалар дүзип, «Тил билимине кириспе», «Әдебияттануы илимине кириспе» пәнтери бойынша бақлау жұмыстарын да жазды.

Жумырбай Қайырбаев 1932-жылы 11-апрель күни Хожели районында тууылды. Баслауыш классты усы райондағы Шевченко атындағы мектепте оқыды. Мектепті алтын медаль менен питкергени үшін ҚазМУ дың филология факультетине имтихансыз оқыуға кирип, оны айрықша бақалар менен питкереди.

1970-жылы «Қарақалпақ мектебинің биринши класында сауат ашыу методикасы» деген темадағы кандидатлық диссертациясын Низамий атындағы Ташкент мәмлекетлик педагогикалық институтының Илимий Кеңесинде табыслы корғады.

Ж.Қайырбаев дәслепки мийнет жолын Қарақалпақ мәмлекетлик пединститутының Қарақалпақ тили хәм әдебияты кафедрасында, соңынан Қарақалпақ тили кафедрасында ислеуден баслады. Нөкис мәмлекетлик университетинде 1976-1977-жыллары қазақ филология-сы бөлими ашылып, онда студенттерди оқытып, доцент лауазымында иследи. 1979-жылы Қазақ филологиясы кафедрасы ашылып, оның дәслепки баслығы Ж.Қайырбаев болды. Ол педагогикалық институтта Баслауыш билим беріу методикасы кафедрасының баслығы, Педагогика факультетинің деканы лауазымларын да атқарды.

Илимий-изертлеулер майданындағы өзинің биринши қәдемин қарақалпақ әдебияты менен тили бойынша талабаларға арналған программалар, бақлау жұмыстары, сабақшылар дүзиден баслаған.

Оның хәзирги заман тил билиминің рауажланыу мәселелери, тиллердің келип шығыу төркини, олардың хәр

түрли классификациясы, сондай-ақ түркий тиллеринің өсиу басқышыларындағы нызамлылықлар хәм т.б. бойынша айтқан пикиртери хәзирги күнге шекем өз қунын жоғалтқан жоқ.

Ж.Қайырбаев машқалалы оқытушылық қәсиби менен бир қатарда әдебий сын менен де шұғылланған. Ол көркем шығармалар менен илимий монографиялық мийнеттерди хәм сахналық дәретпелерди жай оқыушы ямаса тамашағөй емес, ал олардың жетискенликтери менен кемшиликтерин өз пикири менен ортақласып келген творчество хызметкери де еди.

Қарақалпақ әдебиятының көркем шығармаларға арналған сын мақалалары 50-жыллардан бастап жарық көрди. Оның Х.Турымбетовтың «Бахытлы жаслық» косықлар топламына, Ж.Сейтназаровтың «Айсулыу» атлы гүрринлер топламына жазған «Жылтырағанның бәри алтын емес», К.Султановтың «Мениң досларым» атлы гүрринлер топламына жазған сын мақалалары бұған дәлил бола алады.

Ж.Қайырбаев поэзиялық шығармалар менен бир қатарда қарақалпақ жазыушыларының гүррин, очерк, повесть, роман сыяқлы прозалық шығармаларының жетискенликтери менен кемшиликтерине де өзинің әдил бақасын берип отырды. Бұған оның «Қарақалпақ прозасында жауынгерлер образы» (1956), «Жаңа турмысты қурушылар» (1959), «Заманласларымыз тууралы жазылған очерклер» (1960), «Образ шынлығы» (1960), «Караматдин Султановтың очерктери» (1961) хәм т. б. сын мақалалары 60-жыллардағы қарақалпақ әдебий сыны хәм прозасы хаққында қызықты мағлуыматлар береді.

Ж.Қайырбаев миллий әдебиятымыздың тек поэзия хәм прозалық шығармаларына өз бақалауларын берип отырмастан, республикамыз мәдениатындағы драмалық шығармаларды театр сахнасында көриу менен бирге, драматурглардың қолға киргизген табыслары, тамашағөйлердің алған руухый ләззеттерин, сондай-ақ актёрлардың пьесадағы ойнау шеберликтерин де кең жәмийетшилнк пенен ортақласып барды. Оның бул пикиртерин «Қәдирдан доктор» (1960), «Көргенимиз хәм кеуилдегимиз» («Айгүл-Абат») хаққында (1962), «Талұас» (1963), «Бир актлы пьесалар хаққында» хәм тағы басқа мақалаларынанда көриуимизге болады.

Жумырбай Қайырбаев тынып тыншымайтуғын зәбердес алым-педагог, журналист, методист-тилли, сыншы хәм кишкене балалардың сүйикли шайыры болуы менен бирге, ол жақсы, үлгили хәм меҳрибан әке де еди.

Белгили илимпаз-методист устаз Ж.Қайырбаевтың илимий журналларда, республикамыздағы газеталарда қарақалпақ филологиясы, педагогика, мектепте ана тилин оқытуы методикасына арналған 200 ден аслам илимий-методикалық мийнеттери, прозалық, поэзия-лық дәретпелери, мақалалары жәрияланды.

Устазымыздың илим жолындағы мийнеткешлиги, зәбердеслиги, хақыйқый инсаныйлық пазыйлеттери шәкирттерине үлги болып, оның нурлы келбети хеш қашан умытылмайды.

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫ МАШҚАЛАЛАРЫН СӨЗ ЕТКЕН АЛЫМ ИЗЛЕНИСЛЕРИ

Ю.Е.Пурханов – излениуши

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

«XXI әсирдің белгили алымы» (Лондон, 2001) Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери, педагогика илимлеринің докторы, профессор Ө.Әлеуов өзинің илим-изертлеу жұмыстарында жаслар тәрбиясында халық педагогикасының, миллий тәрбияның әҳмийети үлкен екенлигине айрықша итибар менен қарады. Оның пикиринше, халықтың қәлиплесиуи хәм халық педагогикасы өз ара бекем байланыслылықта жетилискен [1:57].

Профессор Ө.Әлеуов өз изертлеулеринде адамзат жәмийетинің қәлиплесиуи хәм рауажланыуында тәлим-тәрбияны тийкарғы мәселе сыпатында қарап, бұған жоқары бақа берди. Оның пикиринше, «адамларды әйеми жабайышылық турмыстан, хайуан тақылетте өмир кешириуден алып шыққан хәм хәзирги рауажланған инсанлық жәмийеттің бәлент дәрежесине жетисиуине еристирген, олардың ақыл,

билим ийелеуине, адамгершилик пенен саналы ис тутуына өзек болып келген қубылыс - бул тәлим-тәрбия. Тәлим-тәрбия адамзат орталығын инсанлардың жәмийети етип сақлап келген хәм хәзир де усап турған ең уллы қүдирет» [2:5]. Ол адамзат турмысының рауажланыу нызамлықтарын дурыс түсиниу үшін алды менен оның басынан кеширген жәмийетлик турмысына, тәлим-тәрбиясына байланыслы деректерди пухта үйрениуимиз кереклигин атап өтеди. Себеби, өткен дәуирдеги тәлим-тәрбия тарихын жақсы билип, дурыс түсінсек хәм терең үйренсек, усы тийкарда келешектеги тәрбия мазмунын да алдын ала бағдарлап отыруыға сонша укыплы боламыз. Хақыйкатында да, адамзат жәмийетинің рауажланыуында, бүгинги дүньялық глобалласуу процесинде миллийлигимизди сақлаған халда, өз елине садық хызмет қылатуғын жасларды жетилистириуде тәлим-тәрбияның роли

оғада үлкен. Усыларды инабатқа алған алым өз мийнетлеринде халық педагогикасына итибарлы қарайды.

Алымның пикиринше, «Халық педагогикасы, дәстүрий педагогикалық мәдениет кең мазмұндағы тәрбия системасын ұсынады. Бұндағы инсанды қәлип-лестиріуші тәрбиялық факторлар, тәрбиялық усыл хәм қураллар, тәрбия түрлері айрықша мол хәм түр-түрлиликке ийе. Халық педагогикасы инсанды халық перзенти етип тәрбиялауды мақсет етеди. Жасларды халық педагогикасы дәстүрлерин қабыл еттирип қәлиплестиріу оларда өз елин, халқын, өзін-өзі аңлауын нәтижелі әмелге асырады, өзіннің миллий айырмашылығын түсинип, ер жетиуіне еристиреди. Халық педагогикасында тәрбия процессі халық турмысының айрылмайтуғын бір бөлімі есапланып, бұнда халықтың массалық түрде өзлеринің тиккелей тәрбия исине араласыуы иске түсип, балалардың өзлеринің педагогикалық процесске қатнасыуы да әмелге асырылады» [3:102].

Алымның пикиринше: «Этнопедагогика (халық педагогикасы) илим сыпатында мәлім бір миллет, халық яки этникалық топарға тән типлескен тәлім-тәрбиялық айырмашылықтар мазмұнын үйреніп, изертлеуі барысында халықтың бала тәрбиясындағы үрп-әдеттерине, жәмийеттік турмысына, дәстүрлерине, диний түсиник-лері менен дүньяға көзқарасына, материаллық хәм рухый мәдениетіне, тил айырмашылығы менен географиялық жайласуы және тиришилик етіуі өзгешелигіне тийкарланады, фольклорлық, этнографиялық бағдардағы тәрбиялық тәжірибелері арқалы мәлім бір халықтың басқа халықтардан өзгешеленіп туруыын көрсетіуші белгілердің топланған түрі есап-ланып, халықтың миллий үрп-әдеттерин сақлаған халда, тарихый және мәдени раўажланыу дәрежесинің тийкарғы белгілерин өзінде жәмлеп даўам етип отырады» [5:9].

Профессор Ө.Әлеуовтың тастыйықлауынша: қара-қалпақ халқының хәр бір қахарманлық дәстаны («Алпамыс», «Қыркыз», «Шәрьяр», «Қоблан», «Ер Зийұар» хәм т.б.) батырдың туылыуынан баслап мақсет-мурадына жеткенге шекемги халық педагогикасындағы жеке адамды қәлиплестиріп шығаруының өзине тән тәрбиялық тәжірибесі есапланады. Дәстанларда бир-бирине ұксамаған инсанның қәлипlesiуінің түрлі педагогикалық факторлары иске салынып, халықтың әрман еткен идеал адамын жетилистиріу жолы, усыллары баянланады. Бұл тәрептен қарағанда қарақалпақ халқының хәр бір дәстаны батырды тәрбиялау бойынша өз өрнегіне ийе халықтың тәжірибе жүргізіу усыллары хәм оның нәтижелері есапланады [4:46].

«Жасларды хақықый адам етип жетилистиріу ушын дослыққа, аўқамласқан халық пенен бирге болыуға, мийнет етип хадал дүнья табыуға, беккем еркке, өзін қыйыншылықтан алып шыға алатуғын тәзимлиликке, мәртликке, үйретиуі лазымлығын, әсиресе елди душпаннан қорғауға, батыр, сөзге шешен болыуға тәрбиялауды усыныс етти. Жаслардың унамлы пазыйлеттерді ийелеп шығуында көркем сөз және саз-сәўбет өнеринің тәсири күшлі екенлигин, булардың барлығы өз ара байланысшылықта қәлиплестирілиуі тийислигин, сонда жаслар унамлы, ели-халқы ушын хызмет ететуғын азамат болып жетилесетуғынын»-атап өтеди [2:282].

Халық тәбиятты, жәмийеттік турмысты жанлы бақлаулары барысында үйренгенлиги себепли олар жаратқан материаллық хәм рухый мийраслар әсирлер даўамында адамлардың ақыл ойлаушылығын азықландырып келди. Себеби, инсанлар тәбиятқа бақлау жүргізіу арқалы зат хәм кубылыслардағы көз алдында болып атырған процессти тик-

келей қабыл етіуі ақыбетинде қәлесин-қәлемесин белгили дәрежеде дүньяны биледи. Солай екен, халықтың үрп-әдет, дәстүрлері, аўызеки әдебияты хәзирги дәуирдеги ақыл хәм илимий ойлаушылықтың қурам бөлегі, қәлипlesiуі дереги сыпатында үйренилиуі лазым. Неге дегенде, жаслардың санасының жетилисип барыуы адамзаттың бұрынғы ийелеген түсиник, билим-тәжірибелері негизинде әмелге асады. Шынында да, фольклор халықтың ақылый түсиниклерин, әдеп-иқрамлылық хәм эстетикалық талаптарын әсирлер даўамында қанаатландырып келди, инсанлардың миллий сезимин, адамгершилик қәдирди билиуін қәлиплестиреди.

Алымның атап өтиуінше, «Халық педагогикасы тәбийий түрде халық турмысының өзі. Бұнда мектептеги сыяқлы тәрбияның турмыс пенен байланысы хақында машқада жүзеге келмейди. Тәрбия барысы халық турмысының ажыралмайтуғын бір бөлегі есапланып, бұған қатнас-ғалаба түрде халықтың бұл иске араласыуы болып табылады» [5:12].

Халық педагогикасында жеке адамға қатнастың хәр түрлилиги барысында, адамлардың жеке өзгешелигі менен жас айырмашылығына, минез-құлқы менен сол адамлардың өзине тәнлигіне, аўыл-елине, олар жийи қолланған тәрбиялық дәстүрлерді нәзерде тутып, турақласқан минезлемге, лақап беріуі орын алған. Мысалы; хәр бір хожалықты ийелеген кәсипине қарай «уста», «темирши», «дийқан» ямаса «етикши» деп атаса, базы да аўылды толығы менен усы атамаларда атайды. Ал, кейинги ўақытларда таза кәсиплердің кирип келиуі менен, кәсипке байланыссы атамалар да ушырасады. Сондай-ақ, қарақалпақ халқы урыуларында өзлері жасаған географиялық орны, тәбияты менен бөлекленіп туратуғын айырмашылықтары бар. Демек, халық педагогикасында жаслардың минез-құлқын қәлиплестиріуде шаңарақ, аўыл, урыу тиришилиги менен байланыссы болған әдеттер де ушырасып турады.

Илимий мийнетлеринде халық педагогикасының хәзирги күнги әхмийетине дыққатлы қараған профессор Ө.Әлеуовтың пикиринше: «Халықтың тәрбия беріуі тәжірибелері әўладлардың хәр тәреплеме мәмилесин өз ишине жәмлеген. Халық педагогикасында балалардың өзлеринің педагогикалық процесске ертеден араласыуы айрықша нәзерде тутылған. Үлкенлердің кишкене әўладқа қатнасы миннет, ўазыйпа сыпатында орынланбай, ал оларға булар бир тәрептен күте жағымлы хәм олардың тәбиятына тән инсан инстинктинде бар қәсийет есапланады. Шаңарақтағы бес жасар бала өзине кишкене үкесине қәўендерлик етип, үкесинің тәрбияланыу процесине қатнасады. Усы арқалы бала өзін-өзі тәрбиялауға бағдар алады. Үкесине үйретиуі арқалы өзі де билгенлерин беккемлейди, оны тәртипке шақырып, нәсият беріуі барысында өзі де тәртипти түсинип, жетилисип отырады. Усылайынша өз ара тәрбиялық тәсир көрсетіу пайда болады.

Халық педагогикасы арқалы балаға шаңарақта ғана берилетуғын усы тақылеттеги айырым тәрбия түрлерин мектепте қәлиплестиріу илажы жоқ. Неге дегенде, шаңарақта халық педагогикасы дәстүрлері оғада жақсы сақланған» [6:114]. Демек, шаңарақ тәрбиясында туўысқанлар ортасындағы адамгершилик, мийрим-шәпәәтти көрмей, өз ара иззет-хұрметти сезинбей, жасларды жоқары адамгершиликке тәрбиялау қыйын.

Профессор Ө.Әлеуовтың халық педагогикасы хақындағы ой-пикирлері бүгинги күни ғәрезсиз елимиз жасларын бәркамал әўлад сыпатында қәлиплестиріп тәрбиялау барысында да үлкен әхмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Пахратдинов Ә. Проф. Ө.Әлеуовтың илимий-педагогикалық көзқарастары. Илимий-педагогикалық ойлар хақында очерк. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015. 57-58-б.
2. Әлеуов Ө. Қарақалпақстанда тәлім-тәрбиялық ойлардың қәлипlesiуі хәм раўажланыуы. -Нөкис: «Билим», 1993. 282-б.
3. Утебаев Т.Т. Қорақолпоғистонда XX аср икинчи ярми XXI аср бошида таълим-тарбиябий фикрларнинг ривожланиши. Монография. -Нукус: «Билим», 2015. 102-б.
4. Әлеуов Ө. Этнопедагогика хәм оның өзине тән өзгешеликлері. // Қарақалпақ халқының этнопедагогикасы. -Нөкис: «Билим», 1995. 46-б.
5. Әлеуов Ө. Саламат бала тәрбиясының дереги халықлық тәлім-тәрбияда. // «Әмиўдәрья». 2014.
6. Волков Г.Н. Этнопедагогика чувашского народа. -Чебоксары: 1958. -С.114.